

3. Ο πολυτεχνισμός στην πράξη: Το εκπαιδευτικό έργο του ΕΑΜ και της ΠΕΕΑ

3.1 Η εκπαίδευση την περίοδο της Κατοχής και το έργο του ΕΑΜ: Όρια και δυνατότητες

Η γερμανική εισβολή και η Κατοχή έριξαν κατακόρυφα το βιοτικό επίπεδο των Ελλήνων και δημιούργησαν τεράστιες ελλείψεις σε τρόφιμα και αγαθά.²⁷¹ Η εκπαίδευση επηρεάστηκε καταλυτικά. Το εκπαιδευτικό σύστημα μέσα σε αυτές τις συνθήκες υπολειπολόγισε. Πολλά διδακτήρια καταστρέφονται ή επιτάσσονται από τον στρατό Κατοχής. Το σχολικό έτος 1940-1941 κράτησε μόνο τρεις μήνες, ενώ το σχολικό έτος 1941-1942 μόνο 20 μέρες. Μεταξύ του 1940 και του 1945 υπολογίζεται ότι περίπου 600.000 παιδιά δεν είχαν φοιτήσει στο δημοτικό σχολείο.²⁷² Ο Κ. Σωτηρίου στον *Ανταίο* περιγράφει έτσι την κατάσταση που άφησε ο πόλεμος:

στα 1940 με τον μετριότερο υπολογισμό, το ποσοστό του αναλφαριθμισμού στη χώρα μας δεν μπορεί να ήταν μικρότερο από 33%. Και ήρθαν τα χρόνια της μαύρης σκλαβιάς. Αν θυμηθούμε πως τα περισσότερα σχολεία έμειναν κλειστά – σε ορισμένες περιφέρειες ιδιαίτερα στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη δεν άνοιξαν διόλου...²⁷³

Μέσα στις συνθήκες της Κατοχής, το ΚΚΕ μαζί με άλλες προοδευτικές δυνάμεις συγκροτούν το ΕΑΜ, και τον ΕΛΑΣ με στόχο την απελευθέρωση της χώρας και την εγκαθίδρυση ενός νέου δημοκρατικού καθεστώτος. Εντός των περιοχών που ελέγχει το ΕΑΜ, τον Μάρτιο του 1944 στο χωριό Βίνιανη της Ευρυτανίας συγκροτείται η ΠΕΕΑ (Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης), ως κεντρικό πολιτικό όργανο που θα αναλάμβανε τη διοίκηση των ελευθερωμένων περιοχών. Έτσι, στις 12 του Μάρτη του 1944 στη Βίνιανη της Ευρυτανίας ορκίστηκε η ΠΕΕΑ στην πρώτη σύνθεσή της (Μπακιρτζής, Σιάντος, Μάντακας, Τσιριμώκος, Γαβριηλίδης) για να ανασυγκροτηθεί πολύ σύντομα (19 Απρίλη) σε ευρύτερη βάση (συμμετοχή Σβώλου, Αγγελουπούλου, Ασκούτση, Χατζήμπεη, Κόκκαλη).²⁷⁴

271. Μαρία Καβάλα, «Η Θεσσαλονίκη στη γερμανική Κατοχή (1941-1944): Κοινωνία, οικονομία διωγμός Εβραίων» (διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2009), 178-203.

272. Eleftheria Papastefanaki, «“The Mountain Education” - A Special Page in the Educational History of Greece», *Review of History and Political Science* 4, τχ. 2 (12/2016): 35-42. Βλ. επίσης: Σακελλαρίου, *Η παιδεία στην αντίσταση*, 27. Ακόμα: Σήφης Μπουζάκης, *Νεοελληνική εκπαίδευση (1821-1985): Εξαρτημένη ανάπτυξη* (Αθήνα: Gutenberg, 2000), 90.

273. Κώστας Σωτηρίου, «Ο αναλφαριθμισμός και η αγραμματοσύνη στην Ελλάδα», *Ανταίος* 1, τχ. 13-24 (1946): 301.

274. Άγνωστος συγγραφέας, «Το ευρύτατο αναδημιουργικό λαοκρατικό έργο της ΠΕΕΑ», *Ελεύθερη Ελλάδα*, 16/9/1944 [ΑΣΚ], Βιβλιοθήκη].

Πρόεδρος τοποθετείται ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών Αλέξανδρος Σβώλος. Σύμφωνα με τη διήγηση του Κ. Σωτηρίου:

ο Σβώλος εξήτησε την προεδρία και ισάριθμα υπουργεία για τους φίλους του, όσα θα έπαιρνε η Π.Ε.Ε.Α. Εξήτησε το υπουργείο της Υγιεινής να το πάρει ο Πέτρος ο Κόκκαλης και προσωρινά να πάρη και τη «γραμματεία» της Παιδείας. Εγώ ήμουν βέβαιος πως με στείλαν βιαστικά στα βουνά, γιατί, μια και δε ζούσε ο Γληνός είχαν πιστέψει πως ο μόνος που μπορούσε να τον αναπληρώσει ήμουνά γω. Αλλά βλέπεις ο Σβώλος ήθελε να έχει πέντε να πούμε γραμματείες αυτούς και πέντε γραμματείες οι άλλοι... ωραία. Κατέβηκε μετά από το υπουργικό συμβούλιο ο Πέτρος ο Κόκκαλης και μου λέει: «Κωστάκη, τυπικά, θα είμαι ο γραμματέας της Παιδείας, ουσιαστικά θα είσαι εσύ...».²⁷⁵

Στις 14 Μαΐου του 1944, θα συνέλθει στις Κορυτσάδες το Εθνικό Συμβούλιο της ΠΕΕΑ, με συμμετοχή αντιπροσώπων που είχαν εκλεγεί στις 23 Απριλίου του ίδιου έτους.²⁷⁶ Ο Κ. Σωτηρίου σημειώνει για τη σύνοδο αυτή:

ανέβηκαν οι διάφοροι γραμματείς, μίλησαν, μίλησε κι ο Ηλίας Τσιριμώκος για τα μέτρα της Δικαιοσύνης, για τα Λαϊκά Δικαστήρια, κ.λπ., κ.λπ., μίλησε και ο Πέτρος ο Κόκκαλης για την υγιεινή και τους είπε: «Το πρόγραμμα της Παιδείας θα σας το αναλύσει αυτός που το σύνταξε, ο συναγωνιστής Κώστας Σωτηρίου». Ανέβηκα κι εγώ στο βήμα και άρχισα να αναλύω το πρόγραμμα αυτό. Να δώσω δηλαδή, τα κύρια σημεία μιας σοσιαλιστικής μιας προοδευτικής, σοσιαλιστικής παιδείας.²⁷⁷

Ο Κ. Σωτηρίου, περιγράφοντας τις βασικές θέσεις για την παιδεία, όπως συζητήθηκαν στο Συμβούλιο αυτό, αναφέρει:

Η σημερινή παιδεία είναι αντιλαϊκή και αντιοικονομική... Το δημοτικό σχολείο πρέπει να γίνει οχτάχρονο υποχρεωτικό για όλα τα παιδιά. Να ιδρυθούν επιμορφωτικές τάξεις για όσα παιδιά δεν θα προχωρήσουν παραπάνω. Η μέση παιδεία τετράχρονη, πλούσια διακλαδισμένη ανάλογα με τις ανάγκες της χώρας και προσαρμοσμένη στις τοπικές συνθήκες. Η ανώτερη παιδεία, η επιστήμη να ερευνάει και να δίνει προοδευτική λύση στα ζωτικά προβλήματα που προβάλλει η ζωή. Η επιστήμη για τη ζωή. Και η θεωρία για την πράξη. Έτσι η παιδεία μας θα μορφώνει τους ειδικευμένους εργάτες της ζωής και της επιστήμης στο χτίσιμο

275. [Κώστας Σωτηρίου], *Ο Κώστας Σωτηρίου αφηγείται* (Αθήνα: Επικαιρότητα, 1987), 56.

276. Μπουζάκης, *Νεοελληνική εκπαίδευση*, 92.

277. [Σωτηρίου], *Ο Κώστας Σωτηρίου αφηγείται*, 57.

μιάς Ελλάδας ελεύθερης, ανεξάρτητης, ευτυχημένης και πρωτοπόρας στον πολιτισμό. ...Η παιδεία πρέπει να είναι καθολική, ν' αγκαλιάσει ολόκληρη τη παιδική ηλικία, σ' όλα τα στάδια της. ...Μοναδική γλώσσα σ' όλες τις βαθμίδες της παιδείας, η δημοτική, η γλώσσα του ηρωικού ελληνικού λαού.²⁷⁸

Οι θέσεις αυτές του Κ. Σωτηρίου αντανακλούν τις παιδαγωγικές καταβολές του παιδαγωγού, τη σύνδεση του αιτήματος της γλωσσοεκπαιδευτικής μεταρρύθμισης με το πολιτικό πρόγραμμα του ΕΑΜ, όπως αυτό διαμορφώνεται πάνω στον άξονα της μετωπικής πολιτικής του ΚΚΕ και των διακηρύξεων της Λαϊκής Δημοκρατίας. Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά ειδικά τις εκπαιδευτικές προτάσεις της εποχής, μπορούμε να πούμε ότι εδράζονται πάνω σε δύο πυλώνες: α) την παιδαγωγική πρόταση της Αριστεράς, όπως αυτή άρχισε να διαμορφώνεται από την εποχή της διάσπασης του Εκπαιδευτικού Ομίλου (στην οποία και ο Κ. Σωτηρίου είχε συμμετάσχει) με τη διακήρυξη της σύνδεσης της γλωσσοεκπαιδευτικής μεταρρύθμισης με την ταξική πολιτική και πολιτική κυριαρχία της εργατικής τάξης και β) τη θεώρηση της παιδείας για την οποία προβλέπονται ριζικές μεταρρυθμίσεις για όλες τις βαθμίδες ως κεντρικός μοχλός στη διαδικασία ανασυγκρότησης και εκβιομηχάνισης της χώρας.²⁷⁹ Ο σχετικά στενός πυρήνας των αιτημάτων του Ομίλου και οι πρωτοπόρες και «μοναχικές» επεξεργασίες του νέου Εκπαιδευτικού Ομίλου επεκτείνονται τώρα με την επίδραση σημαντικών παραγόντων της πανεπιστημιακής ζωής, όπως του Ν. Κιτσίκη, του Χ. Θεοδωρίδη, του Ι. Δεσποτόπουλου, οι οποίοι έρχονται να καταθέσουν εντός του ΕΑΜ τη δική τους πρόταση, που αφορά την τριτοβάθμια εκπαίδευση. Οι παραπάνω μοχλοί κίνησης συνδέονται μέσω του ιμάντα της νέας πολιτικής πρότασης με την ευρύτερη ανοικοδομητική πρόταση του ΕΑΜ και των πρώτων μεταπολεμικών σχεδιασμών του ΚΚΕ, όπως αυτοί διατυπώνονται από την Εταιρεία «Επιστήμη-Ανοικοδόμηση» (ΕΠΑΝ).

Μέσα στην Κατοχή, στον τομέα της εκπαίδευσης διαμορφώνεται το *Σχέδιο μιας λαϊκής παιδείας* από το Εθνικό Συμβούλιο της ΠΕΕΑ.²⁸⁰ Εμπνευστές του *Σχεδίου* είναι

278. Κώστας Σωτηρίου, «Η εκπαίδευση στην Ελεύθερη Ελλάδα», *Ελεύθερη Ελλάδα*, 27/9/1945 [Αρχείο Κώστα Σωτηρίου].

279. Βέβαια, πρέπει να τονίσουμε ότι η σχέση παιδείας και οικονομικής ανάπτυξης γίνεται αντιληπτή ως αμφίδρομη σχέση και όχι ξεκάθαρα ως σχέση αιτίας-αιτιατού. Με άλλα λόγια, και η καθυστέρηση της παιδείας οφείλεται στην οικονομική καθυστέρηση. Η εκβιομηχάνιση της χώρας και η οικονομική ανάπτυξη της επαγγελλόμενης Λαϊκής Δημοκρατίας διακηρύσσεται ότι θα αναζωογονήσουν τόσο τους πόρους όσο και το περιεχόμενο της παρεχόμενης παιδείας.

280. Όπως σε άλλες χώρες που γνώρισαν Κατοχή, έτσι και στην Ελλάδα διαμορφώθηκε αυτό το σχέδιο που στόχο είχε τη δημιουργία μιας νέας Ελλάδας μετά τον πόλεμο. Προϋπόθεση του σχεδίου της ΠΕΕΑ είναι η δημιουργία μιας κοινωνίας με διαφορετική δομή από εκείνη της προπολεμικής Ελλάδας. Οι αλλαγές που προσπάθησε να πραγματοποιήσει το αντιστασιακό κίνημα δεν εφαρμόστηκαν τελικά, αλλά, αντίθετα με ό,τι έγινε σε άλλες χώρες, το «μεταπελευθερωτικό» εκπαιδευτικό πρόγραμμα του νέου αστικού κράτους ελάχιστα επηρεάστηκε από τα σχετικά κείμενα της Αριστεράς. Δημηράς επιμ., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. Τεκμήρια ιστορίας 1895-1967*, τ. 2 (1895-1967), νβ.

οι διανοούμενοι εκπαιδευτικοί του ΕΑΜ και της οργάνωσης της νεολαίας ΕΠΟΝ. Στο Σχέδιο πρωτοστατούν ο Κ. Σωτηρίου, ο Μ. Παπαμαύρος και η Ρ. Ιμβριώτη. Σύμφωνα με το Σχέδιο μιας λαϊκής παιδείας, το εκπαιδευτικό σύστημα διαμορφώνεται σε τέσσερις περιόδους αντίστοιχες με την ηλικία του παιδιού. Περιλαμβάνει: α) τους παιδικούς σταθμούς και τα νηπιαγωγεία για τα παιδιά 0-6 ετών, β) το δημοτικό σχολείο και τα περισχολικά ιδρύματα για τα παιδιά 7-14 ετών, γ) το γυμνάσιο, τις τεχνικές και καλλιτεχνικές σχολές για τα παιδιά 15-18 ετών, δ) τα πανεπιστήμια, τα πολυτεχνεία, τις ανώτατες σχολές για τα παιδιά 19-22 ετών. Παράλληλα, σε όλες τις βαθμίδες υπάρχει πρόβλεψη για την εκπαίδευση ατόμων με ειδικές ανάγκες. Στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, προβλεπόταν η διδασκαλία της κοινής δημοτικής γλώσσας ως μόνης γλώσσας του ελληνικού λαού, το μονοτονικό σύστημα και η κατάργηση της ιστορικής ορθογραφίας. Στις δύο ανώτερες τάξεις του γυμνασίου προβλέπεται η διδασκαλία λογοτεχνικών κειμένων, με δείγματα από όλες τις εποχές της ελληνικής γλώσσας, καθώς και λογοτεχνικά κείμενα της καθαρεύουσας.²⁸¹ Από την άλλη πλευρά, ο Γραμματέας της Παιδείας ανακοινώνει ότι έχει γίνει αντικατάσταση των φασιστικών σχολικών βιβλίων της μεταξικής δικτατορίας με τα παλαιότερα βιβλία και ότι οι υπηρεσίες της Γραμματείας θα συντάξουν έως τον Σεπτέμβρη ένα νέο πρόχειρο αναγνωστικό που θα εμπνέεται από τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα.²⁸² Η δευτεροβάθμια εκπαίδευση προβλεπόταν τετραετής, με διάφορους τύπους σχολείων (αγροτικά, βιομηχανικά, βιοτεχνικά, κλασικά). Επίσης το Σχέδιο προέβλεπε τη συνεκπαίδευση, τις υποτροφίες και την ανταλλαγή μαθητών στο εσωτερικό και το εξωτερικό, με έξοδα του κράτους.²⁸³

Επιπρόσθετα, η ΠΕΕΑ με την πράξη 45 θα καταργήσει το «Ιδιώνυμο» του Ελ. Βενιζέλου και κάθε άλλο μέτρο που περιόριζε τις ατομικές και συνδικαλιστικές ελευθερίες.²⁸⁴ Θα ανασυστήσει τη Διδασκαλική Ομοσπονδία και θα οργανώσει το 1ο παιδαγωγικό συνέδριο στη Λάσπη έξω από το Καρπενήσι. Στο συνέδριο αυτό πήραν μέρος 100 αντιπρόσωποι από 20 συλλόγους. Επιπρόσθετα, με ενέργειες της ΠΕΕΑ θα ανοίξουν παιδικοί σταθμοί, οι διδασκαλικοί σύλλογοι θα ιδρύσουν μαθητικά συσσίτια και θα γίνουν προσπάθειες για την καταπολέμηση του αναλφαριθμητισμού. Στην εθνοσυνέλευση των Κορυσχάδων θα οριστεί η δημοτική ως η επίσημη γλώσσα όλου του λαού.²⁸⁵ Η έλλειψη δασκάλων και εγχειριδίων θα αντιμετωπιστεί με την ίδρυση των παιδαγωγικών φροντιστηρίων και με την έκδοση εγχειριδίων στο πλαίσιο αυτό. Εκτός όμως από τα φροντιστήρια, θα

281. Σχέδιο μιας λαϊκής παιδείας: εισήγηση του Ε.Α.Μ. και της Ε.Π.Ο.Ν. στη Γραμματεία Παιδείας της Π.Ε.Ε.Α. (Αθήνα: Π.Ε.Ε.Α., 1944), 4-5.

282. «Συνεδρίαση τριακοστή πέμπτη (35) στις 29 Ιούνη 1944, ημέρα Πέμπτη, ώρα 8 1/2π.μ.», στο Αρχείο της Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης (Π.Ε.Ε.Α.). Πρακτικά Συνεδριάσεων, επιμ. Φένια Παρασκευά (Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1990), 125.

283. Σχέδιο μιας λαϊκής παιδείας, 4.

284. Μπουζάκης, *Νεοελληνική εκπαίδευση*, 92.

285. Στις διαδικασίες αυτές συμμετέχει και η Ρ. Ιμβριώτη. Βλ.: Ρόζα Ιμβριώτη, «Λαϊκή Παιδεία», στο: *Παιδεία και κοινωνία* (Αθήνα: Σύγχρονη εποχή, 1978), 15-22.

ιδρυθούν στην Ελεύθερη Ελλάδα κυρίως από την ΕΠΟΝ και γεωργικές σχολές, με στόχο την παροχή γεωργικής μόρφωσης στους Έλληνες αγρότες. Τέτοιες σχολές θα λειτουργήσουν στη Μονή Αγάθωνος, στη Σπερχειάδα και στη Φτέρη.²⁸⁶ Παράλληλα και σε πρακτικό επίπεδο, το αντιστασιακό κίνημα προχωρά στην επαναλειτουργία των κλειστών σχολείων, δημιουργεί σχολεία αναλφάβητων και λαϊκές βιβλιοθήκες, αλλά και παιδαγωγικά φροντιστήρια που εκπαιδεύουν δασκάλους.

3.2 Εφαρμογή των αρχών του σχολείου εργασίας στην εκπαίδευση των εκπαιδευτικών: Τα Παιδαγωγικά Φροντιστήρια

Σημαντική στιγμή για τους αριστερούς μεταρρυθμιστές παιδαγωγούς στη χώρα μας θα είναι η περίοδος της Κατοχής, κατά την οποία θα έχουν την ευκαιρία, στο πλαίσιο και στις δυνατότητες που τους προσφέρει η Ελεύθερη Ελλάδα, να οργανώσουν και να βάλουν τις βάσεις για τη λειτουργία ενός νέου εκπαιδευτικού συστήματος. Η μελέτη της «Εκπαίδευσης του Βουνού» δεν μπορεί να παραβλέψει τρεις παράγοντες: α) Τη συνολική πραγματικότητα που διαμορφώνει το ΕΑΜ σε κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό επίπεδο, κινητοποιώντας μαζικά τους πληθυσμούς και οικοδομώντας νέους μαζικούς φορείς κοινωνικής έκφρασης. β) Τις συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες, με βάση τις οποίες οι δυνάμεις του ΕΑΜ προσπάθησαν να αποκαταστήσουν ένα σχολικό δίκτυο, λαμβάνοντας υπόψη και τον βασικό παράγοντα της ύπαρξης μιας καθυστερημένης αγροτικής κοινωνίας κατά βάση μικροϊδιοκτητών. Ας μην ξεχνάμε ότι η ορεινή αγροτική Ελλάδα αποτέλεσε τη βάση πάνω στην οποία οικοδομήθηκαν οι θεσμοί της Κυβέρνησης του Βουνού. γ) Τη συνολική εκπολιτιστική και καλλιτεχνική δράση του ΕΑΜ, που τροφοδότησε την εκπαίδευση και πορεύτηκε παράλληλα με αυτήν και που αφορά κυρίως την παιδική ηλικία, καθώς περιλαμβάνει το θέατρο, την ποίηση και τη μουσική, όπως αυτά εκφράστηκαν από δημιουργούς όπως ο Β. Ρώτας, ο Ν. Ακίλογλου, ο Γ. Κουτούγκος κ.ά. Άλλωστε, είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα το βιβλίο του Χ. Σακελλαρίου *Η παιδική λογοτεχνία στην αντίσταση*,²⁸⁷ στο οποίο, παρά τις όποιες ιδεολογικές προκαταλήψεις του συγγραφέα και τον υποκειμενικό του χαρακτήρα, η παιδεία της περιόδου εξετάζεται και από αυτή την προοπτική.

Η συνολική δράση και η λογική της εκπαίδευσης που προσπάθησε να προβάλει η Αριστερά, την περίοδο της Κατοχής και του Εμφυλίου αργότερα, συνδέονται με τις

286. Σακελλαρίου, *Η παιδεία στην αντίσταση*, 142-150. Βλ. επίσης: Μπουζάκης, *Νεοελληνική εκπαίδευση*, 93. Η Μονή Αγάθωνος, που βρίσκεται στο όρος Οίτη, κοντά στην Υπάτη στη Λαμία, ήταν η Μονή στην οποία ανήκε ο διάσημος ιερομόναχος Γερμανός Δημάκος, γνωστός ως παπα-Ανυπόμονος, ο οποίος έδρασε στην Κατοχή στο πλευρό του Α. Βελουχιώτη.

287. Χάρης Σακελλαρίου, *Η παιδική λογοτεχνία στην αντίσταση* (Αθήνα: Σύγχρονη εποχή, 1983).

πρώτιστες κοινωνικές ανάγκες, όπως αυτές ιεραρχούνται από τις αριστερές πολιτικές δυνάμεις: αντίσταση στον ξένο κατακτητή, οικοδόμηση μιας δημοκρατικής μεταπολεμικής Ελλάδας και σχεδιασμός για την παραγωγική ανασυγκρότηση της χώρας μετά τον πόλεμο. Η εκπαίδευση την περίοδο της Κατοχής εμπνέεται κυρίως από τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα, τα παραδείγματα της αντίστασης και της πάλης κατά του κατακτητή. Το πνεύμα αυτό αποτυπώνεται στα δύο αναγνωστικά του Βουνού και στις θεματικές τους. Ωστόσο, η εκπαίδευση για την Αριστερά, ήδη από την εποχή της Κατοχής, συνδέεται σε επίπεδο σχεδιασμού και με τη μεταπολεμική οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Η σύνδεση αυτή θα προβληθεί κυρίως από το έργο του περιοδικού *Ανταίος*, στο οποίο η παιδεία προβλέπεται να λειτουργήσει ως βασικός πυλώνας της μεταπολεμικής οικονομικής ανάπτυξης και του σχεδίου για την εκβιομηχάνιση της Ελλάδας. Όσον αφορά τη γυναίκα, όπως μας παρουσιάζεται, είναι και αυτή ενεργό πολιτικό υποκείμενο και προβάλλεται ο ρόλος της δίπλα στον άντρα, χωρίς όμως περαιτέρω τονισμό των έμφυλων διακρίσεων.

Το έργο των αριστερών μεταρρυθμιστών παιδαγωγών στο πλαίσιο της Κατοχής αποτελεί μια σελίδα της εκπαιδευτικής μας ιστορίας χωρίς συνέχεια, καθώς η οριστική ήττα της Αριστεράς στον Εμφύλιο θα οδηγήσει σε μια συντηρητική στροφή την εκπαίδευση κατά τη μεταπολεμική εποχή και στον εξοβελισμό κάθε προοδευτικού στοιχείου από τον κρατικό μηχανισμό.

Το καλοκαίρι του 1944, η ΠΕΕΑ αποτελούσε τη μόνη πολιτική ηγεσία στα ελεύθερα εδάφη της χώρας. Τον Δεκέμβριο του 1943 δημοσιεύτηκε ο *Κώδικας Αυτοδιοίκησης και Λαϊκής Δικαιοσύνης*.²⁸⁸ Την ίδια λογική εξυπηρετούσε και η ίδρυση της ΠΕΕΑ, η οποία δημιουργήθηκε από την ανάγκη ύπαρξης ενός οργάνου στις απελευθερωμένες περιοχές, το οποίο θα τις διοικούσε και θα συντόνιζε τον αγώνα ενάντια στους ξένους κατακτητές.

Αρχικά αποφασίζεται ότι θα λειτουργήσουν δύο φροντιστήρια, ένα στο Καρπενήσι και ένα στη Φουρνά, με 40 φοιτητές το καθένα, και ότι την τροφοδοσία τους θα την αναλάβει η ΕΤΑ (Επιμελητεία του Αντάρτη). Τελικά το Φροντιστήριο της Φουρνά λαμβάνεται απόφαση ότι θα λειτουργήσει στην Τύρνα. Αποφασίζεται επίσης να τοποθετηθούν ως προϊστάμενοι στο Φροντιστήριο Καρπενησίου οι Κ. Σωτηρίου και Μ. Παπαμαύρος και στο Φροντιστήριο Φουρνά η Ρ. Ιμβριώτη. Με πρόταση του ίδιου Γραμματέα αποφασίζεται να επιδιωχθεί η κανονική λειτουργία όλων των σχολείων σε όλα τα χωριά και να ζητηθεί από τις οργανώσεις να διαθέσουν για τον σκοπό αυτόν όλους τους δασκάλους που τυχόν απασχολούν.²⁸⁹

288. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Η ελληνική τραγωδία: Από την απελευθέρωση ως τους συνταγματάρχες*, επιμέλεια Μαίρη Κοτσανάρου, μτφρ. Κώστας Ιορδανίδης (Αθήνα: Νέα Σύνορα, 1981), 49-52.

289. «Συνεδρίαση τριακοστή τρίτη (33) στις 24 Ιούνιο 1944, ημέρα Σάββατο, ώρα 9 π.μ.», στο *Αρχείο της Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης (Π.Ε.Ε.Α.)*. *Πρακτικά Συνεδριάσεων*, επιμ. Φένια Παρασκευά (Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1990), 115. Η αναφερθείσα συνεδρίαση πραγματοποιήθηκε στη νέα έδρα της ΠΕΕΑ, στην Κοινότητα Πετρίλου (συνοικισμός Κρανιάς).

Στο Αρχείο του Κ. Σωτηρίου συναντάμε χειρόγραφες σημειώσεις του παιδαγωγού οι οποίες αποτυπώνουν τη σκέψη του για την ίδρυση των Παιδαγωγικών Φροντιστηρίων:

Παιδαγωγικό Φροντιστήριο. 1) Πρέπει να γίνει, γιατί έχουμε ανάγκη από δασκάλους. 2) Πότε; Το νωρίτερο 15 Ιουνίου. Να επιταχύνουμε εξετάσεις Γυμνασίων. 3) Διάρκεια – 2 μήνες. 4) Πού; Στη Μαραθιά (κοντά μας εδώ) ή Κορυσχάδες 1 ½ ώρα από το Καρπενήσι. 5) Θα πάρουμε α) φοιτητές – β) απόφοιτους Γυμνασίου γ) αν υπάρχουν θέσεις κ απόφοιτους της Ε! τάξης 6χρονου Γυμνασίου. Ηλικία από 18 χρονών-25. 6) Όλοι τους θα είναι προσωρινοί δάσκαλοι. 7) Χρειάζονται υπεύθυνες πληροφορίες για το ήθος κ την ζωτικότητα των υποψηφίων. 8) Προσωπικό – Ο Διευθυντής – 2-3 διαλεχτοί δασκάλοι. και άλλοι ειδικοί (- Ρώτας). 9) Πρόγραμμα. α) Παιδαγωγικά – κ παιδαγ. Φροντιστήριο. β) Φροντιστηριακές ομιλίες για Νεοελληνική Ιστορία. γ) Πολιτικά μαθήματα. δ) Μαθήματα-Ομιλίες πολιτ. Οικονομίας. ε) Λογοτεχνία-Παιδικό θέατρο.²⁹⁰

Το παιδαγωγικό φροντιστήριο της Τύρνας, με εντολή της Γραμματείας Παιδείας της ΠΕΕΑ, προχωρά στη σύνταξη του αναγνωστικού βιβλίου *Τα Αετόπουλα*, το οποίο αναλαμβάνει η Ρόζα Ιμβριώτη για τα παιδιά της Γ' και Δ' τάξης του Δημοτικού, ενώ το αναγνωστικό *Ελεύθερη Ελλάδα* τυπώθηκε με καθοδήγηση του Μ. Παπαμαύρου στο Φροντιστήριο του Καρπενησίου για τα παιδιά της Ε' και ΣΤ' τάξης. Τα δύο αναγνωστικά τυπώθηκαν σε 100.000 αντίτυπα και μοιράστηκαν δωρεάν στα παιδιά των αντίστοιχων ηλικιών των περιοχών που ήλεγχε το ΕΑΜ.²⁹¹ Για τη διαδικασία της ανάθεσης του έργου αυτού από την ΠΕΕΑ, ο Κ. Σωτηρίου αναφέρει:

μας καλεί ο γραμματέας της Παιδείας, ο Πέτρος ο Κόκκαλης, και μας ανακοινώνει πως αποφασίστηκε να ιδρυθούν δύο διδασκαλεία. Δεν τα είπαμε όμως έτσι, τα είπαμε «Παιδαγωγικά Φροντιστήρια» για να μπορεί να μορφώσουμε δασκάλους, μοντέρνους δασκάλους, που να μπορούν, έστω και σε μικρό διάστημα να έχουν καταλάβει το νόημα της σοσιαλιστικής, εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, και η απόφαση ήταν η κ. Ρόζα να διευθύνει το Παιδαγωγικό Φροντιστήριο στο χωριό Τύρνα, και εγώ να διευθύνω με συνδιευθυντή μαζί, το Παιδαγωγικό Φροντιστήριο Καρπενήσι. Ετοιμάστηκα να φύγω για το Καρπενήσι... Εκεί με περίμενε ο Παπαμαύρου, ο παιδαγωγός Παπαμαύρου. Καθορίσαμε πως θα είμαστε και οι δύο συνδιευθυντές. Εγώ θα έπαιρνα το μάθημα «Ψυχολογία και

290. Αρχείο Κώστα Σωτηρίου, Αναμνήσεις από το Βουνό (2) [Κώστα Σωτηρίου].

291. Χρήστος Κάτσικας και Κώστας Θεριανός, *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης: Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι το 2007* (Αθήνα: Σαββάλας, 2007), 183-184.

Παιδαγωγική» και ο Παπαμαύρου, με πολύ μεγαλύτερη πείρα από μένα, θα έπαιρνε να ασκήσει τους σπουδαστές και τις σπουδάστριες.²⁹²

Με την υπογραφή του γραμματέα Παιδείας Π. Κόκκαλη στις 8/6/1944,²⁹³ η ΠΕΕΑ αναλαμβάνει την ίδρυση των δύο Παιδαγωγικών Φροντιστηρίων με σκοπό την ταχύρρυθμη προετοιμασία δασκάλων, οι οποίοι θα στελέχωναν τα σχολεία της Ελεύθερης Ελλάδας.²⁹⁴

Εκατόν εξήντα επονίτες και επονίτισσες έτρεξαν στο σάλπισμα της Π.Ε.Ε.Α. Ύστερα από δίμηνη εντατική εργασία, μέσα σε ατμόσφαιρα ενθουσιασμού, με την καθοδήγηση διαλεχτών παιδαγωγών, βγήκαν από τα παιδαγωγικά φροντιστήρια εκατόν εξήντα καινούργιοι προσωρινοί δάσκαλοι, με βαθιά συναίσθηση για το έργο τους...²⁹⁵

Το Φροντιστήριο που ιδρύθηκε στο Καρπενήσι λειτούργησε με συνδιευθυντές τον Κ. Σωτηρίου και τον Μ. Παπαμαύρο, ενώ στο δεύτερο, που ιδρύθηκε στην Τύρνα, τη διεύθυνση ανέλαβε η παιδαγωγός Ρ. Ιμβριώτη.²⁹⁶ Τα εγκαίνια του Παιδαγωγικού Φροντιστηρίου Καρπενησίου έγιναν στις αρχές Ιουλίου 1944. Ο Χ. Σακελλαρίου, σπουδαστής του Φροντιστηρίου, περιγράφει την ομιλία του Μ. Παπαμαύρου στα εγκαίνια του Φροντιστηρίου:

...μιλά, μιλά, μιλά μ' ενθουσιασμό, με πάθος, το πάθος του επιστήμονα που έχει γίνει ένα με το έργο του και συνταράζει βαθύτατα όλων μας τις καρδιές. Κάποια στιγμή γυρίζει και κατά μας, τους υποψήφιους σπουδαστές του Παιδαγωγικού

292. [Σωτηρίου], *Ο Κώστας Σωτηρίου αφηγείται*, 60.

293. Η Ρ. Ιμβριώτη το 1962, χρονιά του θανάτου του Π. Κόκκαλη, θα γράψει ειδικό άρθρο για την προσωπικότητα και τη δράση του «μεγάλου ουμανιστή». Βλ.: Ρόζα Ιμβριώτη, «Πέτρος Κόκκαλης», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 85 (Ιανουάριος 1962): 113.

294. Για την ιδρυτική Πράξη της ΠΕΕΑ (10/3/1944) αναφορικά με τα Παιδαγωγικά Φροντιστήρια, βλ. «Απόφαση (Ίδρυση Παιδαγωγικών Φροντιστηρίων)», στο *Αρχείο Εθνικής Αντίστασης* 2, τχ. 1 (Αύγουστος 1946): 94-95 [Αρχείο Κώστα Σωτηρίου]. Στο *Αρχείο Εθνικής Αντίστασης*, που αποτελεί την περιοδική έκδοση της Εταιρείας «Τα Νέα Βιβλία», περιλαμβάνεται η απόφαση για «Ίδρυση Παιδαγωγικών Φροντιστηρίων» που δημοσιεύτηκε στις 8 Ιούνη 1944.

295. Σωτηρίου, «Η εκπαίδευση στην Ελεύθερη Ελλάδα».

296. Μιχάλης Παπαμαύρος, «Η παιδεία στη λεύτερη Ελλάδα τον καιρό της κατοχής», *Ριζοσπάστης*, 22/2/1976, 7. Βλ. επίσης: Χαράλαμπος Γ. Χαρίτος, «Το παιδαγωγικό Φροντιστήριο της Τύρνας», *Τρικαλινά*, τχ. 4 (1984): 103-106.

Φροντιστηρίου κι απλώνοντας τα χέρια του κατά το μέρος μας, τον ακούμε να μας κράζει: – Ελάτε να πλάσουμε ένα λαό!²⁹⁷

Το Φροντιστήριο λειτούργησε στο Καρπενήσι μέχρι τις 6 Αυγούστου 1944, όταν εξαιτίας της επίθεσης των Γερμανών αναγκάστηκαν να μετακινηθούν στο Τροβάτο. Στο Παιδαγωγικό Φροντιστήριο του Καρπενησίου ο Κ. Σωτηρίου δίδαξε Ψυχολογία του Αναπτυσσόμενου Ανθρώπου και Εκπαιδευτική Πολιτική και ο Μ. Παπαμαύρος δίδαξε Γενική και Ειδική Διδακτική. Στο Παιδαγωγικό Φροντιστήριο δίδαξαν επίσης ο Α. Παπαγεωργίου (με το ψευδώνυμο Τόμπρος) Νεοελληνική Λογοτεχνία και Αισθητική, ο Τ. Βαφειάδης (με το ψευδώνυμο Μακεδονίτης) Ελληνική Ιστορία, ο Ν. Μπρούζος (με το ψευδώνυμο Λύρης) Πολιτική Οικονομία και Φιλοσοφία, ο Μ. Βαϊτσος δίδαξε Φυσικές Επιστήμες, ο Δ. Πέλλας Βυζαντινή Τέχνη και ο Κ. Παπανικολάου δίδαξε Αρχές Τήρησης των Βιβλίων του Σχολείου. Για ένα διάστημα δίδαξε Γεωλογία ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών Κ. Γεωργαλάς. Υπεύθυνος για τις πρακτικές ασκήσεις των σπουδαστών ήταν ο δάσκαλος Γ. Μυρισιώτης, ο οποίος δίδαξε την Ειδική Διδακτική των επιμέρους μαθημάτων, και η δασκάλα Τ. Γουβέλη, η οποία δίδαξε Οικιακή Οικονομία και Οργάνωση της Εξωσχολικής Ζωής.²⁹⁸ Τα μαθήματα τα παρακολουθούσαν και πολλοί ελεύθεροι επισκέπτες, ντόπιοι κάτοικοι και προπάντων γυναίκες. Γράφει ο Μ. Παπαμαύρος για τις διδασκαλίες που έλαβαν χώρα στο Φροντιστήριο: «Η διδασκαλία ήταν μυσταγωγία. Όχι μόνο επικρατούσε άκρα σιωπή ανάμεσα τους σπουδαστές, μα και η αθρόα επίσκεψη των κατοίκων του χωριού έδινε ένα πανηγυρικό τόνο σ' όλη την εργασία...»²⁹⁹ Ο Χ. Σακελλαρίου αναφέρεται στον τρόπο οργάνωσης της ζωής των σπουδαστών στο Καρπενήσι, με λόγια που θυμίζουν έντονα τα εξοχικά σχολεία της μεσοπολεμικής Γερμανίας και τα κηρύγματα της νέας αγωγής:

Μαθήματα κάναμε σε μian αίθουσα του Δημοτικού Σχολείου Καρπενησίου, όπου παρακολουθούσαμε και πρακτικές ασκήσεις. Όσο για τη διατροφή μας, ήμασταν όλοι... υπότροφοι του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ... Μαζί μας, στην ίδια γραμμή, κι οι καθηγητές μας. Δεν υπήρχε διάκριση. Όλοι ήμασταν ίσοι μπροστά στο ίδιο πρόβλημα, όπως δεν υπήρχαν ταμπού ούτε θέμα αυθεντίας και στην επιστημονική έρευνα.³⁰⁰

Όλοι οι σπουδαστές του Φροντιστηρίου τοποθετήθηκαν στα σχολεία της Ελεύθερης Ελλάδας.

297. Χάρης Σακελλαρίου, *Μιχ. Παπαμαύρος: Η ζωή, οι διώξεις, το έργο του* (Αθήνα: Gutenberg, 1985), 116-117.

298. Σακελλαρίου, *Η παιδεία στην αντίσταση*, 63-70.

299. Μαρτίνου-Κανάκη, *Το κίνημα της μεταρρυθμιστικής παιδαγωγικής και η επίδρασή του στο παιδαγωγικό έργο του Μιχάλη Παπαμαύρου*, 239.

300. Σακελλαρίου, *Η παιδεία στην αντίσταση*, 71.

Το χωριό Τύρνα, το οποίο αποτέλεσε την έδρα του δεύτερου Φροντιστηρίου, είναι κτισμένο στις δυτικές πλαγιές του Κόζιακα, παραφυάδας της Πίνδου, σε υψόμετρο 860 μέτρων, σε απότομη τοποθεσία κοντά στις πηγές του Πορταϊκού. Η περιοχή, όπως και όλη η Θεσσαλία, ανήκε στα εδάφη της Ελεύθερης Ελλάδας. Στις 2 Νοέμβρη του 1943, οι Γερμανοί εισέβαλαν και έκαψαν το χωριό. Η Ρόζα Ιμβριώτη βρήκε το χωριό σε αυτή την κατάσταση. Η ίδια χαρακτηριστικά αναφέρει:

Τον Ιούνιο του '44, μου ανατέθηκε η διεύθυνση του φροντιστηρίου της Τύρνας. Έμεινα αποσβολωμένη... Σε αυτό το μικρό χωριό με τους 671 κατοίκους σε ύψος κάπου 1200 μ., στην αγκαλιά του Κόζιακα, έπρεπε να στήσω ένα Παιδαγωγικό Φροντιστήριο. Ούτε διδακτήριο, ούτε προσωπικό, ούτε διδαχτικό υλικό, ούτε βοηθήματα, ούτε βιβλιοθήκη, ούτε καταλύματα, ούτε..., ούτε...³⁰¹

Η λειτουργία του Φροντιστηρίου αυτού, όπως μπορούμε να αντιληφθούμε, πραγματοποιήθηκε υπό τη συντονισμένη προσπάθεια πολλών παραγόντων (π.χ. οργανώσεις ΕΑΜ, κάτοικοι). Όλοι παραστέκονται, όπως μαρτυρεί η παιδαγωγός, στη δημιουργία του Παιδαγωγικού Φροντιστηρίου.³⁰² Η Ρ. Ιμβριώτη, περιγράφοντας την προσέλευση καθηγητών και σπουδαστών, σημειώνει:

Μαζί κι ο Κίσαβος, συνταγματάρχης του ΕΛΑΣ, που είναι ο ίδιος δάσκαλος. Φτάνουν και οι συνεργάτες: Η Ξένη, διπλωματούχος της Σορβόνης για το μάθημα της Ψυχολογίας, ο Ν. Π., αρχαιολόγος για την Ιστορία. Έρχονται οι καλύτεροι δάσκαλοι της περιφέρειας, ο Π., ο Μ. και η Αδαμίδου. Προς το τέλος, φτάνει κι ο ζωγράφος Κώστας ο Θετταλός. Οι ΕΠΟΝίτες που θα φοιτήσουν περπατάνε για να φτάσουν στην Τύρνα δέκα και δεκαπέντε μέρες, περνώντας την επικίνδυνη ζώνη που τη θερίζουν οι Γερμανοί και αλλεπάλληλα μπλόκα.³⁰³

Το πρόγραμμα μαθημάτων άρχιζε νωρίς το πρωί και τελείωνε στις επτά το απόγευμα με ένα μεσημεριανό διάλειμμα. Ακολουθούσε στις επτάμισι συσσίτιο, συζητήσεις, διαλέξεις και ψυχαγωγία. Άρχιζαν με κάποιο σκετς ή τραγούδια, διαβάζονταν οι ανακοινώσεις της ΠΕΕΑ, ακούγονταν αφηγήσεις από τη ζωή των παιδιών στον απελευθερωτικό αγώνα, ακολουθούσαν ομιλίες με διάφορα θέματα – από την τέχνη μέχρι την υγιεινή. Δεν έλειπαν και τα σατιρικά ποιήματα, αλλά και τα μαθήματα κουκλοθέατρου.³⁰⁴ Το

301. Ρ. Ιμβριώτη, «Το φροντιστήριο της Τύρνας», *Ριζοσπάστης*, 22/2/1976, 7. Βλ. επίσης: Χαρίτος, «Το παιδαγωγικό Φροντιστήριο της Τύρνας», 107-108.

302. Ιμβριώτη, «Το φροντιστήριο της Τύρνας», 7. Βλ. επίσης: Χαρίτος, «Το παιδαγωγικό Φροντιστήριο της Τύρνας», 109.

303. Σακελλαρίου, *Η παιδεία στην αντίσταση*, 58-59.

304. Οντέτ Βαρών-Βασάρ, *Η ενηλικίωση μιας γενιάς: Νέοι και νέες στην Κατοχή και στην Αντίσταση* (Αθήνα: Εστία, 2009), 511.

Φροντιστήριο μεταβαλλόταν τα βράδια σε κέντρο εκπολιτιστικό, σιγά σιγά πλησίαζαν οι κάτοικοι του χωριού, παρακολουθούσαν και συμμετείχαν, συζητώντας και μιλώντας για τις εμπειρίες τους.

Η Ρ. Ιμβριώτη, διευθύντρια της Σχολής, δίδασκε τα παρακάτω μαθήματα: Παιδαγωγική, Γενική και Ειδική Διδακτική, Οργάνωση της Παιδείας, Προσχολικά Ιδρύματα, Σχολεία Αναλφαβήτων, Διοίκηση της Εκπαίδευσης, Αγωγή του Πολίτη (σκότισο μιας δημοκρατικής αγωγής). Σύμφωνα με σχόλια των συναδέλφων της, φιλοδοξούσε μια υψηλής στάθμης παιδεία, βασισμένη στο σχολείο εργασίας.³⁰⁵ Αν και η ιδρυτική απόφαση της ΠΕΕΑ περιλάμβανε για το πρόγραμμα του Φροντιστηρίου τα μαθήματα: «Στοιχεία Παιδαγωγικής, Ψυχολογία, Διδακτική, Νέα Ελληνικά, Ιστορία», το πρόγραμμα αυτό, αν δούμε την ποικιλία των μαθημάτων που δίδασκε η Ρ. Ιμβριώτη, αντιλαμβανόμαστε πόσο διευρύνθηκε.

Περίπου τρεις μήνες κράτησε το Φροντιστήριο (15 Ιουλίου-10 Οκτωβρίου). Σύμφωνα με τη σπουδάστρια του φροντιστηρίου, Α. Ξένου-Βενάρδου,³⁰⁶

για να τιμήσουν τη λειτουργία του, έφτασαν στην Τύρνα ο στρατηγός Στέφανος Σαράφης και ο Κώστας Καραγιώργης – με μοτοσικλέτα. Τους υποδέχτηκαν με τραγούδια 1.500 άντρες, γυναίκες και παιδιά, που μαζεύτηκαν από τα γύρω χωριά. Η γιορτή πήρε τη μορφή πανηγυριού...³⁰⁷

Στην τελετή της λήξης, η Ρ. Ιμβριώτη απηύθυνε χαιρετισμό στους σπουδαστές της με τα παρακάτω λόγια: «Σας θαυμάζω, σας καμαρώνω και σας καλοτυχίζω παιδιά της Ελλάδας. Με σας είμαι σίγουρη, πως θα δημιουργήσουμε μιαν Ελλάδα λεύτερη, χαρούμενη, δημοκρατική...».³⁰⁸

Εκτός από αυτές τις δύο σχολές λειτούργησαν και άλλες σχολές για την κατάρτιση διδασκάλων από τοπικές αντιστασιακές οργανώσεις: το Παιδαγωγικό Φροντιστήριο της Θήβας, το Παιδαγωγικό Φροντιστήριο Γρεβενών, το Παιδαγωγικό Φροντιστήριο Πιερίας, το Παιδαγωγικό Φροντιστήριο στα Λαγκάδια Αρκαδίας, καθώς και η Γεωργική Σχολή Φθιώτιδας. Σύμφωνα με τον Χ. Σακελλαρίου, το Φροντιστήριο Θηβών λειτούργησε τον Ιούνιο και Ιούλιο του 1944, δηλαδή άρχισε τη λειτουργία του λίγο πιο πριν από τα Φροντιστήρια του Καρπενησίου και της Τύρνας. Ιδρύθηκε με πρωτοβουλία της επαρχιακής οργάνωσης του ΕΑΜ Θηβών. Το Παιδαγωγικό Φροντιστήριο Γρεβενών λειτούργησε τρεις μήνες: Ιούλιο, Αύγουστο και Σεπτέμβριο του 1944. Επειδή οι παιδαγωγοί

305. Χαρίτος, «Το παιδαγωγικό Φροντιστήριο της Τύρνας», 118.

306. Για τη μαρτυρία της Α. Ξένου-Βενάρδου σχετικά με τη φοίτησή της στο φροντιστήριο, βλ.: Αλίκη Ξένου-Βενάρδου, «"Πρώτα εμείς να γίνουμε άνθρωποι": Το παιδαγωγικό φροντιστήριο στην Τύρνα, που διηύθυνε η Ρόζα Ιμβριώτη», *Ριζοσπάστης*, 30/7/2000, 19. Βλ. επίσης: Της ίδιας, «Γαύδος. Εδώ έζησε η Καλυψώ! ...αλλά και γυναίκες εξόριστες», *Ριζοσπάστης*, 5/8/2001, 18.

307. Αλίκη Ξένου-Βενάρδου, «Η "κόκκινη δασκάλα"», *Ριζοσπάστης*, 12/12/1999, 23.

308. Χαρίτος, «Το παιδαγωγικό Φροντιστήριο της Τύρνας», 120.

που είχε τότε στη διάθεσή της η ΠΕΕΑ ήταν απασχολημένοι με τα άλλα δύο Παιδαγωγικά Φροντιστήρια, της Τύρνας και του Καρπενησίου, η Γενική Διοίκηση Μακεδονίας ανέθεσε τη διεύθυνση του Παιδαγωγικού Φροντιστηρίου Γρεβενών στον μετεκπαιδευόμενο στο πανεπιστήμιο δάσκαλο Κ. Καραπατάκη. Όταν τα μαθήματα του Φροντιστηρίου τελείωσαν, στάλθηκε από την ΠΕΕΑ η παιδαγωγός Ρ. Ιμβριώτη για να εξετάσει τους σπουδαστές. Μαζί με τα πτυχία δόθηκε σε κάθε σπουδαστή και ο διορισμός του σε κάποιο σχολείο της περιοχής από τον Επιθεωρητή Δημοτικής Εκπαίδευσης. Με σκοπό την κάλυψη των ίδιων αναγκών λειτούργησε ένα ακόμα Παιδαγωγικό Φροντιστήριο στη Μέση Μηλιά Πιερίας, στις πλαγιές των Πιερίων. Λειτούργησε σε δύο περιόδους, από τέσσερις εβδομάδες την καθεμιά: τον Ιούνιο του 1944 και τον Αύγουστο του 1944. Φοίτησαν 20 σπουδαστές σε κάθε περίοδο. Διευθυντής ήταν ο Κ. Λουκόπουλος.³⁰⁹

Στο Αρχείο Κ. Σωτηρίου εντοπίσαμε χειρόγραφες σημειώσεις του παιδαγωγού από την «Ομιλία του Γραμματέα Αλέξη», οι οποίες αναφέρονται σε έναν μεγάλο αριθμό Παιδαγωγικών Φροντιστηρίων. Οι σημειώσεις αυτές προέρχονται κατά πάσα πιθανότητα από τη Β' Συνδιάσκεψη της ΕΠΟΝ Στερεάς Ελλάδας (1/8/1944 ως 3/8/1944). Εκεί αναφέρεται: «29 Γυμνάσια – 22 άνοιξαν (Στερεά). άνοιξαν 625 Δημ. σχολεία (Στερεά). 36 Επονίτες δάσκαλοι – 60 Παιδαγ. Φροντιστήρια. Δεν άνοιξαν όλα τα σχολεία – έλλειψαν συσσίτια. Λειτουργεί τώρα η Τρίτη γεωργική σχολή».³¹⁰ Ο αριθμός αυτός των φροντιστηρίων που αναφέρεται εδώ προφανώς δεν αντιστοιχεί σε καλά θεσμοθετημένες δομές με μεγέθη, κανονικότητα και κόστος λειτουργίας ενός Παιδαγωγικού Φροντιστηρίου.

309. Σακελλαρίου, *Η παιδεία στην αντίσταση*, 87-99.

310. Αρχείο Κώστα Σωτηρίου, Αναμνήσεις από το Βουνό (1) [Κώστα Σωτηρίου].